

NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN QƏZƏLLƏRİNİN DİL VƏ MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur SƏFƏRLİ*

Xülasə

Qəzəllərini incələdiyimiz Nurməhəmməd Əndəlib ərəb və fars dillərini çox yaxşı bilən və bunu şeirlərində göstərən, dövrünün mədəni səviyyəli alim bir şairidir. Şəkil baxımından 5-11 beytdən yaranan qəzəllərində tam və zəngin qafiyə ilə rədiflər ahəngi yaratmağa kömək etmişdir. Beş fərqli ərüz vəznini uğurla istifadə edən şairin qəzəllərində Türkməncə kəlimələr çoxluq təşkil etsə də, ərəb və fars sözlərinə daha çox yer verilmişdir. Aşiq məşuq münasibətlərini ustaca ələ alan şair xüsusilə sevgilini çox konkret ifadələrlə təsvir etmiş, adətən gözlər önünə mükəmməl bir sevgili tipi sərmişdir. Qürbətə ələ alan bir qəzəli istisna olmaqla təbiəti və baharın gəlişindən bəhs edən qəzəli də diqqət çəkməkdədir.

Şərq xalqlarının ədəbiyyat və folklorunu mükəmməl bilən Əndəlibin bu dillərdə də əsər yazdığı və həmin dillərdən tərcümələr etdiyi haqda da məlumatlar var. Yaradıcılığında mühüm yer tutan lirik janrın müxəmməs, müstəzad, mürəbbə, müsəddəs, varsağı, qoşma, qəzəl kimi növlərində yüksək bədii poetik dəyəərə malik ölməz sənət əsərləri yaratmışdır. Əndəlib həmin şeir nümunələrində dövrünün ədalətsizlik və özbaşınalığına, hakim feodal-ruhani əxlaqının mənəvi əsarətinə, nadanlığa, ictimai qayda-qanunlara, insan şəxsiyyətinin alçaldılmasına qarşı çıxaraq həyat hadisələrinə öz ədalətli münasibətini bildirmişdir. Qafiyənin çoxmüxtəlifliyinə və çoxsaylılığına imkan verən digər şeir formalarında şair daha rahat davranmışdır. Nəticə olaraq istər şəkil, istərsə məzmun baxımından qəzəl növünün xüsusiyyətlərini tamamilə əks etdirən Əndəlib bacarıqlı bir qəzəl şairi olaraq qəbul edilməkdədir.

Açar Sözlər: Türkmən Ədəbiyyatı, Əndəlib, Qəzəl, Əruz Qəlibi, Qafiyə, Rədif

NURMUHAMMED ANDELİB'İN GAZELLERİNİN DİL VE MUHTEVA ÖZELLİKLERİ

Özet

Gazellerini incelediğimiz Nurmuhammed Andelib, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen ve bunu şiirlerine yansıtan, zamanının yüksek kültürlü, seçkin âlim bir şairidir. Şekil açısından 5-11 arası beyitten oluşan gazellerinde tam ve zengin kafiye ile redifler ahengi yaratmaya yardımcı olmuştur. Beş farklı aruz kalıbını başarıyla kullanan şairin gazellerinde Türkmence kelimeler baskın olmasına rağmen, Arapça ve Farsça kelimelere çok daha fazla yer ayrılmıştır. Âşıkla maşuk arasındaki ilişkiyi ustaca kullanan şair, sevgiliyi çok özel ifadelerle tanımlamış, adeta gözler önüne mükemmel bir sevgili tipi sermiştir. Gurbeti yansıtan bir gazeli dışında, doğadan ve baharın gelişinden söz eden bir gazeli de dikkat çeker.

Doğu halklarının edebiyatını ve folklorunu çok iyi bilen Andelib'in bu dillerde eser yazdığı ve bu dillerden tercüme yaptığı da bilinmektedir. Sanatında mühim yere sahip lirik tarzın muhammes, müstəzad, murabba, müsəddəs, varsağı, koşma, gazel gibi türlerinde değerli, ölmez sanat eserleri vermiştir. Andelib bu şiir örneklerinde zamanının adaletsizliğine ve keyfilikğine, iktidardaki feodal-ruhi ahlakın manevi köleliğine, cehaletine, sosyal kurallara, insanın aşığlanmasına karşı çıkararak yaşamın olaylarına karşı adil tutumunu ifade etmiştir. Şair

* Öğr. Gör., Azerbaycan Diller Üniversitesi, Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Bakü/AZERBAYCAN, el-mek: seferli_1988@bk.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0110-4569>

kafiyenin çeşitliliğine ve sayıca çokluğuna imkân veren diğer şiir formlarında daha özgürdür. Sonuç olarak hem görüntü hem de içerik açısından gazel türünün özelliklerini tam olarak yansıtan Andalib, yetenekli bir gazel şairi olarak kabul edilir.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Edebiyatı, Andalib, Gazel, Aruz Kalıbı, Kafiye, Redif

LANGUAGE AND CONTENT FEATURES OF NURMAHAMMAD ANDALIB'S GHAZALS

Abstract

Nurmuhammed Anedib is a cultural scholar of the time, who knows Arabic and Persian very well and shows it in his poems. In terms of picture, ghazals from 5 to 11 lines have helped to create a harmony with the full and rich rhymes. The poet's ghazals, who successfully used five different eras, have a lot of Turkmen words, but more are given in Arabic and Persian. A poet who has mastered romance relationships, especially describes his lover with very specific expressions, usually has a kind of beloved type in his eyes. The gazelle, which deals with the nature and the arrival of the spring, is an exception, except for a ghazal that deals with the other.

There is also information that Andalib, who was well versed in the literature and folklore of the peoples of the East, wrote works in these languages and translated from them. He created immortal works of art with high artistic and poetic value in the lyrical genre, which occupies an important place in his work, such as mukhammas, mustazad, murabbe, musaddas, varsagi, qoshma, ghazal. In these examples of poetry, Andalib expressed his fair attitude to the events of life, opposing the injustice and arbitrariness of his time, the moral slavery of the ruling feudal-spiritual morality, ignorance, social rules, humiliation of the human person. The poet is free in other forms of poetry that allow for the diversity and multiplicity of rhyme. As a result, Andalib is regarded as a talented ghazal poet who reflects the features of the ghazal in terms of both picture and content.

Key Words: Turkmen Literature, Anedlib, Ghazal, Aruz Mold, Rhymed, Rage

Türkmən ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında türkmən dilinin, ədəbi-mədəni və mədəni həyatının zənginləşməsində xüsusi xidmətləri olan, türkmən ədəbiyyatı tarixində yeni və parlaq bir səhvə açan mütərəqqi ideyalar və hümanizm tərənnüm etdirmiş, yaşayıb yaratdığı əsrdən bizi 350 illik tarixi bir dövr ayıran dahi sənətkar Əndəlibin lirika yaradıcılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Olduqca məhsuldar yaradıcılığa və nadir istedadla malik olan şair xalqına və türk dünyasına zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, türkmənləri dünyaya tanıdacaq şəxs kimi tarixdə silinməz iz buraxmış olan Əndəlibin bədii abidəsi bu gün də Türkmən Dövlət Universitetində, Türkmənistan Dövlətinin elm və texnika ilə bağlı uluslararası mükafatında şairin yaşadığı və böyüdüüyü yerdə əbədiləşmişdir. Əsərləri türk dünyası xalqları ilə yanaşı xarici dillərə də dəfələrcə tərcümə olunaraq yayılmışdır. Azərbaycanda Əndəlibin yaradıcılığı professor Ramiz Əskər və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlı tərəfindən tərcümə edilmişdir. Ramiz Əskərin “Şeirlər, poemalar, dastanlar” (2011 a) kitabında Əndəlibin nəzm yaradıcılığına daha geniş yer verilmişdir. Kitabda N.Əndəlibin şeirləri (Əskər, 2011 a :14-41), təsmin, təzmin və təxmisləri (Əskər, 2011 a: 42-86), poema (Əskər, 2011 a: 99-224) və tərcümləri (Əskər, 2011 a: 87-98) geniş işıqlandırılmış, dastanlarından ixtisarlar aparılmaqla müəyyən hissələr tərcümə edilərək əks olunmuşdur. Hətta professor bu kitabı 10-12 mart 2011-ci ildə Türkmənistan elmlər Akademiyası və Daşoğuz vilayət icra hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə Əndəlibin 350 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransa töhfə olaraq (Əskər, 2011 a:13) təqdim etmişdi. Bundan əlavə hörmətli alimin “Türkmən şeir antologiyası. XVII-XIX əsrlər” (2011 ç) adlı kitabında da digər türkmən ədiblərilə yanaşı Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin həyat və yaradıcılığına geniş yer

vermiş (Əskər, 2011 ç:10-13) və şairin lirikasından nümunələri (Əskər, 2011 ç:14-40) tərcümə etmişdir. Türkmən ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçılarından olan R.Əskər bunlarla yetinməmiş eyni ildə “Türkmən müəmmaları, deyişmələri və vücudnamələri” (2011 c)adlı kitab hazırlamışdır. Burada da türkmən ədibləri haqqında nəzəri məlumatlar vermiş, yaradıcılığından nümunələr əks etdirmişdir. Əndəlibin yaradıcılığı da xüsusilə işıqlandırılmışdır (Əskər, 2011 c: 14-24). Alimin yenə həmin ildə nəşr etdirdiyi “Türk ədəbiyyatı oçerkləri-1”(2011 b) kitabı da bu sıradadır.Kitabda Əndəlibin dastan yaradıcılığına xüsusi yer ayrılmışdır. Lirik yaradıcılığı da diqqətdən kənar qalmamışdı (Əskər, 2011 b: 98-118). Ölkəmizdə türkmən ədəbiyyatı ilə bağlı yaranan boşluğu dolduran tədqiqatçılardan biri də filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlıdır. Alimin Əndəlibin yaradıcılığınadan bəhs edən 2 cildlik “Seçilmiş əsərləri” (2011 a,b) bu mənada qiymətlidir.Kitabın birinci cildində Əndəlibin lirik şeirləri və poemaları (Osmanlı, 2011 a: 296), ikinci cildində isə dastanları (Osmanlı, 2011 b: 348) yer almışdır.

Türkmənistandan başqa da bir çox qonşu və xarici ölkələrdə heykəli ucaldılmış Əndəlib dünyə klassik ədəbiyyatı təmsilçilərindən biri kimi geniş miqyasda araşdırılması gərəkən zəka şeiri gülşinin usta pəhlivanlarındandır. Onun filosof, şair, alim şəxsiyyətini başqa qaynaqlardan axtarmaq yerinə birbaşa öz irsi sətirləri içində axtarmaq daha doğru olardı. Yaradıcılığı janr və mövzu baxımından çoxşaxəli olmuş Əndəlib Şərq klassik ədəbiyyatının bütün forma və janrlarında kiçik ölçülü lirik şeirlər, poemalar yazmaqda qələmini sınamış və gözəl əsərlər yaratmağa nail olmuşdur.

Şərq xalqlarının ədəbiyyat və folklorunu, eyni zamanda ərəb-fars dillərini mükəmməl bilən Əndəlibin bu dillərdə də əsər yazdığı və həmin dillərdən tərcümələr etdiyi haqda da məlumatlar var.Yaradıcılığında mühüm yer tutan lirik janrın müxəmməs, müstəzad, mürəbbə, müsəddəs, varsağı, qoşma, qəzəl kimi növlərində yüksək bədii poetik dəyərə malik ölməz sənət əsərləri yaradan Əndəlib həmin şeir nümunələrində dövrünün ədalətsizlik və özbaşınalığına, hakim feodal-ruhani əxlaqının mənəvi əsarətinə, nadanlığa, ictimai qayda-qanunlara, insan şəxsiyyətinin alçaldılmasına qarşı çıxaraq həyat hadisələrinə öz ədalətli münasibətini bildirmişdir. Şairin lirikasında türkmən həyatının rəngarəng bədii lövhələri ilə yanaşı, insan mənəviyyatının daxili dünyası da yüksək sənətkarlıqla əks olunmuşdur. Əndəlibin sevgiyə olan ehtirası və güclü əzmi, romantik yalandan, nəzakətsizlikdən, kobudluq və anilikdən təmizlənmişdir. Onun lirikasında mühitin gülüstan bağçasının gözəlliyini, sevgiyə xüsusi duyğularını və hissiyatını özünə dönük çıxma ənənəsi, öz keçmişinin var olduğunu ifadə etməsini sezməmiş olur. Əndəlibi bu tərz sevgiyə xas ədəb qaydalarının hazırlayıcısı hesab etmək olar. Buna görə də oxucu şairin sevgi yüklü şeirlərində lirik qəhrəmanın mənəvi vəziyyətini qəzəlin ilk misrasından sonuna qədər təqib etməyi lazım bilir. Bu əsnada şairin qəlbində cərəyan edən ən kiçik titrəyişlər, gəl-getli dünyasının birliyi və bütövlüyü, romantik qiğılımları kuliminasiya nöqtəsinə çatır.

Öz duyğularının spesifik xüsusiyyətləri və təbii quruluşu çərçivəsində şairə “əndəlib-bülbül” demək bəlkə də ən məqsədəuyğun yanaşma formasıdır. Əndəlibin həyəcan, zəriflik, coşqu məzmunlu qəzəlləri müxtəlif inkişaf mərhələsindən keçərək irəliləyib. Qəzəlləri şəkil və quruluş xüsusiyyətlərinin uyğunluğu, bədii dərinliyi baxımından əhatəsini genişləndirib. Qəzəl tək tipli qafiyə növünə söykənən şeir növüdür ki, qafiyə də şeirin nəğmə tərzidir, ritmin ümumi akkordlarını möhkəmləndirmə qaydasıdır. Əndəlib qəzəllərinin ahəngi yavaş-yavaş enən və axan bulağın səsinə xatırladır. Bu ahəng çərçivəsində şairin qəzəllərində ədəbi mövzu mütəmadi olaraq məzmunca yeni istiqamətlər ortaya çıxararaq genişlənməyə davam edir. Sözün tam mənası ilə bədii xüsusiyyətli ədəbi əsər formasındakı qəzəlin yazılışında ən ciddi çətinlik onun tək tipli yeknəsək qafiyə ilə yazılmasıdır. Bu da şairin hərəkət sahəsini daraldır. Qafiyənin çoxmüxtəlifliyinə və çoxsaylılığına imkan verən digər şeir formalarında şair daha elastik və daha azaddır. Bitəviyəlik (şairin hərəkət sahəsi) qafiyə tərzində yazan şairə ölçüdən ayrılmağa və elastik davranmağa imkan verməyə bilər. Bu zaman yalnız usta şair qəzəl yazmağın öhdəsindən gələ bilər. Usta şair dərin və dolğun məzmunun bütövlüyünü qafiyənin nəzdində ifadə etmə məharətini nümayiş etdirə bilər. Eyni zamanda məna-məzmundakı dərinliyi təmin

etməyi bacarmaqla yanaşı, qafiyəli şeirin nəğmə və ritm gözəlliyini, mükəmməlliyini və yetkinliyini eyni ölçüdə təmin etməlidir.

Əndəlibin qəzəllərinin daxili mənasında həzzin dadına çatmaq üçün qəzəlin fikri infrastrukturunu formalaşdıran anlayışları nəzərə almaq lazımdır. Ərəb-fars dilindən alınmış-oxucunun çətin başa düşəcəyi sözlərə Əndəlib lirikasında tez-tez rast gəlirik. Görüntü baxımından qəzəlin özü ərəb-fars ədəbiyyatından alınma görünür. Necə ki, qəzəlin onurğa sütununu formalaşdıran qafiyə də alınma sözlərdən yaranır. Əndəlibin qəzəlləri gülün vüsəlinə yetmə, gülün vüsəlinə yönəlmə və gülün gözəlliyini vəsf etmə olaraq yaranıb. Qəzəllərinin az bir qismi tərkibində bu mövzu ələ alınıb. Onun qəzəllərində Məşuqun üzü, camalı Aşiqin son məqsədidir. Gül üz lirik qəhrəmanın hər zaman getdiyi yerdir. Camalın yalnız “gül” yox, Ay, Günəş deyimləri ilə də ifadə olunması nəzərə alınacaq xüsusiyyətlərdən biridir. “Şükri lilla ki, gözüm düşdü Kuyaş (Günəş) kimi üzünə” və ya “Ey huri, yüzün biri Ay, biri Günəş kimi”.

İstər “gül”, istərsə də “Ay-Günəş” Şərq ədəbiyyatında gözəlliyin ən yüksək simvoludur. “Gül” gözəlliyə, nəzakətə, gözəl ətrə işarə edirsə, “Ay-Günəş” nur mənbəyi olaraq aydınlığa işarə edir. Əndəlibin aşiqinin məşuqun gül üzündə dayanacağı son yer məşuqun ləbləridir ki, bu da aşiqin həqiqi vüsəlidir (Səfərli, 2018: 30).

Şairin nəşr edilən 35 şeirindən 23-ü klassik şeir növü olan mükəmməs, təxmis və müsəmmələr olub ki, bu da 1200 misradan ibarətdir. Ancaq ədibin “Leyli və Məcnun” dastanındakı nəzmlə yazılmış misraların sayı 2029 misra təşkil edir ki, bu da göstərilən rəqəmdən çox yüksəkdir.

Əndəlibin lirik şeirlərində Nəvai, Füzuli, Məşrəb Übeydi kimi klassik şairlərdən təsirlənmişdir. Əndəlib bu şairlər üçün mükəmməs və müsəmmələr yazmışdır. Qəzəllərinin xalq dilinə yaxınlığına görə Türkmənistan və Özbəkistan bəstəkarları tərəfindən bəstələnən əsərləri də olduqca çoxdur (Ayan, 2007: 4).

Nurməhəmməd Əndəlibin əruz vəznində yazılmış qəzəllərinin işləndiyi qəliblərə nəzər yetirək:

Cədvəl.1.

Qəzəlin adı	Əruz qəlibi
Boldı Andelip	Fâ'ilâtün fâ,,ilâtün fâ,,ilâtün fâ,,ilün
Çəndan Çəndan	Fe,,ilâtün fe,,ilâtün fe,,ilâtün fe,,ilün
Reşk-i Perizadı Tap Açıdı Cananığa Yetse	Mefâ,,ilün mefâ,,ilün mefâ,,ilün mefâ,,ilün
Ne Bela Hub	Mef,,ülü mefâ,,ilü mefâ,,ilü fe,,ülün
Cebri Cepəga	Müstef,,ilâtün müstef,,ilâtün

Əndəlibin şeirlərinin 37%-i divan ədəbiyyatının ən geniş yayılmış “Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün” qəlibində yazılsa da, (İpekten, 1999: 4) qəzəllərində “Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün” qəlibini daha çox işlətməmişdir. Bu da istifadə olunması baxımından bütün şeirlərinin 21%-ni təşkil edir (Selçuk, 2010: 492).

Şeirdə musiqi və ahəng yaradan ünsürlər içərisində rədif və qafiyələr şübhəsiz ki, xüsusi bir yerə sahibdir. Əndəlib “Çəndan-çəndan” qəzəlindən başqa bütün qəzəllərində rədif və qafiyəni birlikdə işlətməmişdir.

Cədvəl.2.

Qəzəlin adı	Rədif	Qafiyə	Qafiyənin növü
Cebri-Cepaga	-ga	-a	Yarım qafiyə
Çendan Çendan	-	-an	
Ne Bela Hup	-iñ ne bela hup	-al	Tam qafiyə
Rəşki-Pərizadı	-ı	-ad	
Tap Açdı	Açdı	-ap	
Cananıga Yetse	-ıga yetsə	-an	
Boldı Andalıp	Boldı Andalıp	-kke	Zəngin qafiyə

Yuxarıdakı cədvəldə də gördüyümüz kimi 5 şeirində tam qafiyədən istifadə etdiyi halda, bir şeirində yarım, digərində isə zəngin qafiyə işlətmişdir. Ancaq həm yarım, həm də tam qafiyəni yaradan sözlərə diqqət etdikdə (çendân, nâlân, hayâl, zülâl, nihâl, cefâ, belâ, peri-zâd, yâd, berbâd, tâb, la'l-i nâb, rübâb, dildâr, dermân...) bunların çoxunun ərəb-fars sözləri olduğunu və ahəng yaratmağa köməkçi olan kəlimələrdə uzun saitlərin olduğunu görürük. Uzun ünlülər səscə iki sayıldığından gerçəkdə yarım qafiyənin tam qafiyə olduğunu, geri qalan tam qafiyələrin də zəngin qafiyə olduğunu deyə bilərik.

“Cananıga Yetse” qəzəlinin ilk beyitinin ikinci misrasında “dildarıga yetse” söz birləşməsində qafiyə yaradan səslərin “-an” olması lazımikən “-ar” olması diqqət çəkir. Qəzəlin ümumi cəhətlərindən kənara çıxmayan şair 5-15 beyit əsasında yazmışdır.

Cədvəl.3.

Qəzəlin adı	Beytlərin sayı
Boldı Andalıp	
Cananıga Yetse	5
Çendan Çendan	
Ne Bela Hup	7
Cebri-Cepaga	
Tap Açdı	8
Rəşki-Perizadı	11

Beləliklə, Əndəlibin üçü beş, ikisi səkkiz, ayrı-ayrılıqda bir qəzəli isə 7 və 11 beyitdən yaranmışdır.

Şairin qəzəllərində ümumilikdə 618 söz və söz birləşməsi vardır. Bunlar da türkməncə, ərəbcə və farsca kəlimələrdən ibarətdir. Ayrıca bu dillərə aid kəlimələrin bir araya gələrək yaratdığı söz birləşmələri də vardır.

Qəzəllərdəki sözlərin 306-sı türkmən dilindədir. Ümumilikdə sözlərin 49%-ni təşkil edir ki, bu da demək olar ki, qəzəllərdə işlənən sözlərin yarımından deməkdir. Təkrar işlənən kəlimələri çıxarsaq 169 fərqli türkmən sözünün işləndiyini müşahidə etmiş olarıq. Bunların çoxu “açdı, baksam, bar mı, berdim, boldı, çekdim, degdi, diyen, düşdi, düzmek, eşitseler, eylemez, galdım, geçer, gələr, görüp, gülüşip, içip, kılaver, kılğıl, köydi, neter men, olup,

öçürdim, öldürse, övrülsem, salmak, sunara, sürüp, taşladı, tikke tikke boldı, tutup, urmuş, yandı, yaydı, yazılar, yetse, yığlap, yıkılsa...” kimi feillər və feil köklü sözlərdən ibarətdir.

Qəzəllərdəki sözlərin 24%-i, yəni 146 kəlimə farsca sözlərdən ibarətdir. Əndəlib qəzəllərində işlətdiyi “Aftap < âfitâb, ahu, Andalib-a < ey Andelîb, Andalibi-zar, Andalip asa < Andelîb-âsâ, Andalip < Andelîb, arman, armanığa, Asa < âsâ, Aşkar < aşikâr, Azadanı < âzâdeni, Bahar, Bal-ı perin < bâl u perin, Bester < bister, bezmi-bossan < bezm-i bostân, bilbil, Cadı, Cahandan < cihândan, Can < cân, Canbagslığıñ < cân-bahşlığıñ, çemeniñ,efzun, gabgap, gül, gülzar, hergiz, hıraman, hub, Huda, işve, laglın < la‘lin, lebi, nâz, nemayan<nümâyân, peri, reşk, semen, sima, şebhun, vey, zerrin, zülpün<zülfün...” kimi farsca kəlimələr isim, sifət və zərf kimi istifadə etmişdir.

İstifadə olunma sıxlığı baxımından sonda yer alsın da, say baxımından farsca kəlimələrə çox yaxın olan ərəbcə sözlər 21% təşkil edir. Bu da 130 söz deməkdir. “Acap<aceb, alamatlar < alâmetler, azap, bela, beyt, bismilla<bismillah, cemalı, cilve, cismime, derdi-gam, dövrü<devri, eyyamı, gannadı < kannâdı, Hak, hamra, hüyr < hürî, ışk, kamət < kamet, kapır < kâfir, kebab, kitap, lahza, melamatlar<melâmetler, melek, meydan, muntazır, musaffa, nağsı<nağsı, nahalın < nihâlîn, nebsi < nefsi, panı < fâni, pelek < felek, pikrinde < fikrinde, rakıplar < rakîbler, sadkası < sadakası, sebz, şükürin, tebessümler, tıfl, ukubet, vatan, zalım < zâlim...” kimi ərəbcə sözlər isim olaraq daha çox işlədilmişdir.

Əndəlibin qəzəllərində iki fərqli dildən yaranan söz birləşmələrini iki yerə bölə bilərik:

1). Ərəb-fars və ya fars-ərəb mənşəli sözlərin yaratdığı söz birləşmələrinin sayı 18dir. Bunlar : Abı-hayatın < âb-ı hayâtın, ataşı-ışk < âteş-i ‘aşk, Bikanagatlık < bîkanâ’atlık, Bimarı-ışkıñ < bîmâr-ı ‘aşkıñ, Birehmi-celladı < bî-rahm-i cellâdı, Bivepaga < bî-vefâya, Dili-janım, eşretgâhi, güli-şerap < gül-i şarâb, Harımıgölşen, laglı-lebine < la‘l-i lebine, Pırkatzede < firkat-zede, renjimuşakgatlar < renc-i meşakkâtler, rovezayı-gülzarından < ravzâ-yı gül-zârından, Ser tâ begadam < ser-tâ-be-kadem, Suratgeri < sûret-geri, Tebgışiringöy < tab`ı-şîrîn-gü, Vısalı-bezmidde < visâl-i bezminde...”dır. Bu kimi kəlimələr sözlərin 3%-ni təşkil edir.

2). Türkməncə-farsca və ya ərəbcə sözlərin yaratdığı söz birləşmələrinin sayı 18-dir ki, bu da ümumi sözlərin 3%-ni təşkil edir. “Ahihasrat<âh-ı hasret, Bigâne kıldı < bî-gâne kıldı, Çäre eyley < çäre bulayım, Eyle tarahhum < tarahhum eyle, Hap açdı < hâb açtı, harap olsa, Hayran galdı < hayrân kaldı, Kâmiyap eylap < kâm-yâb eyleyip, Kılar men ... peryadı < feryâd kılarım, Kıldı azadı < azâd kıldı, Kılmış... abadı < abâd kılmış, Novazışlar kılıp < nevâzişler kılıp, Rehim kıl < rahm kıl, Riş etdi < rîş etti, Sabır kılaver < sabr kıliver, Saldı tahyyura < saldı tahayyura, seyr kılarda < seyr kılarak, Tap açdı < tâb açtı ” kimi söz birləşmələrindən biri istisna olmaqla (âh-ı hasret) bütün sözlər feil şəkildə qurulması ilə əvvəlkilərdən tam şəkildə fərqlənir.

Əndəlibin qəzəllərindəki sözlərin istifadə forması Osmanlı dövrü divan ədəbiyyatındakı qəzəllərin istifadə forması ilə olduqca oxşardır. Məsələn, XVIII əsrdə Anadoluda yaşamış divan şairi Hasmi İsmayıl Əfəndinin divanında türkcə sözlər daha çox feil olaraq, ərəb-fars mənşəli sözlər isə isim olaraq işlədilmişdir (Selçuk, 2007: 17).

Bütün qəzəl şairləri kimi Əndəlibin də qəzəllərində eşq, sevgiliyə olan istək, sevgilinin təsviri, sevgili üçün müxtəlif əzablar çəkmək, sonunda sevgilisinə qovuşa biləcək hər cür zülm və zillətə razı olmaq kimi aşıq-məşuq münasibətlərinə söykənən mövzuları ədəbi üslubda ortaya qoymuşdur. Əndəlibin yeddi qəzəlindən beşinin mövzusunı təşkil edən aşıq-məşuq münasibətlərinə daha geniş nəzər yetirək.

I.Aşıq obrazına nəzər yetirək:

Daima sevdinin yolunu gözləyən aşıq könlünü sevgilisinin iltifatlarına vermişdir.

Geldi ol servi-sehi naz ile handan-handan,

Aldı könlümü novazış bile çendan-çendan.

Şükri-lilla ki gözüm düşdi kuyaş dek yüzüne,

Muntazır bolmuş idim yoluda çəndan-çəndan. (Əskər, 2011 a: 14).

Sevgiliyə qovuşmaq kimi böyük bir nemətə aşiq mütləq şükür etməlidir. Aşiqin şükürü sevənlərin qovuşmasını tezləşdirəcək. Əks halda sevgilisindən təkrar ayrı düşmə ehtimalı vardır.

Andalıb-a, kılaver vasl gününün şükürün,

Galmagay sen yene hijranıda nalan-nalan. (Əskər, 2011 a: 14).

Sevdiyini bir saniyə belə ağılından çıxartmayan şair ondan ayrı olarkən də həmişə onun xəyalını qurur. Onun xəyalını qurmaq belə aşiq üçün çox gözəldir.

Pikrinde bolup, gözlerime jilve nemayan,

Her sagadı-her lahza hıyalın ne bela hup. (Əskər, 2011 a: 15)

Çəkdiyi acıların qaynağı olan sevdiiyindən mərhəmət gözləyərək, eşqindən xəstə olub, xəstəliyinə çarə tapa bilməyən aşiq yanıq-yanıq ah çəksə də, səbr etməli olduğunu da yaxşı bilir. Zalım rəqibləri ucbatından sevgilisi ilə əlaqələri itən aşiq aciz bir vəziyyətə düşsə də, qurtuluşu yenə sevgilisində görür. “Sən, sən” deyərək dünyadan vaz keçən şair iflas etmiş, dilənçi vəziyyətinə düşsə də yenə kömək istədiyi yer eyni olur. Qovuşma səhnəsində bütün aşıqlərini xatırlayan məşuq bu aşiqini yad etməyəndə, aşiq elə bir ah çəkir ki, ayın, günəşin işığı sönür, yer, göy bərbad olur. Sevgilisinin məkanında daşdan, tikandan döşəkdə yatsa da, bunda təəccüblü bir şey görmür, çünki o zətən hər gecə yanıb fəryad edir. Sevdiiyi qız iltifatlar edərək aşiqi bərbad könlünü abad etdiyi üçün aşiq məşuqunun ayaqlarına qapanıb pərvanə kimi ətrafında fırlanır. Hesab edir ki, aşiqin başına gələcək ən gözəl şey sevdiiyinə qovuşmasıdır.

II. Məşuq obrazına diqqət edək: Sərvi boylu, təbəssümlər saçaraq nazlı-nazlı yeriyən sevgili iltifatları ilə aşiqin könlünü fəth etmiş, Günəş kimi parlaq və işıltılı bir üzə sahib olan, gözəl qoxulu saçlarını işvəli bir ədayla üzünə tökmüş məşuqun- sevgilinin dodağına, üzünün gözəlliyinə gül və qönçələr ağzı açıq tamaşa edirlər.

Galdılar seyr kılarda yüz-u, laglı-lebine,

Gül bakıp, gunça açıp agzını hayran-hayran. (Əskər, 2011 a: 14)

Bu beyt Yusif peyğəmbərin gözəlliyinə vurulan Züleyxanın dedi-qodular qarşısında qadınlara oynadığı oyunu və qadınların ağzı açıq, heyran-heyran Hz. Yusifi seyr etməsi hadisəsinə bir işarədir. Pəriləri belə qısqandıracaq sevgilinin dodağının dərdindən xızır belə tərki dünya olmuşdur. Çünki Kövsəri xatırladan o şəffaf su müdhiş bir gözəlliyə sahibdir. Huri kimi gözəl olan sevgilinin üzü ay və günəş kimidir. Belə bir üzə hilal kimi qaşların gözəlliyini anlatmağa isə söz tapılmaz. Təpədən dırnağa təpəzə bir fidanı xatırladan sevgilinin gözlərindən çıxan oxlar aşiqi öldürsə də, dodaqları ilə ona can verir. Can alması can verməsindən daha da gözəl olan nazlı, şıltaq sevgili aşiqi acımadan saysız-hesabsız bəlalara düşər edir.

Könlümi berdim bir bivəpaga,

Köydi yüregim jebri-jepaga.

Ey nazenim, mana rehim kıl,

Galdım sen diyip, sansız beləga. (Selçuk, 2011:8)

Hər biri bir xəncər olan kirpikləri aşiqin bədənini acımasız bir cəllad kimi paramparça edir. Sevgilinin Allah vergisi olan gözəlliyi qarşısında məşhur çinli rəssam heyratə düşmüş, heyranlığı keçdikdən sonra isə qısqanclıq atəşi içində yanmağa başlamışdır.

Jemali nağşı Çin suratgeri saldı tahayyura,

Ki hayran galdı panı reşk otıga yandı bizadı. (Selçuk, 2011:13)

Qısacası Əndəlib qəzəllərində aşıq-məşuq münasibətini belə səciyyələndirə bilərik ki, sevgili ətrafında fırlanılan şəxsdir. Çünki o yıxdığı köülləri abad etməyi bilən biridir.

Eyni zamanda şairin lirikasında bədənsəl həzz yox, mənəvi həzz əsas dəyər hökmüdür. Burada ifrata varılmamalıdır. Aşıq məşuquna hər hansı arzusunu həyata keçirmənin vasitəsi olaraq deyil, narın və ləziz gözəlliyin heyrətamiz əksi olaraq baxmalıdır. Buna görə də qəzəl qəhrəmanlarının sufiyanə-ilahi eşqi olmasa belə, təsvir edilən duyğuların mənəviliyi baxımından şeirlər coşqu və vəcd ehtiva edən mənəvi sevginin təsviri olaraq meydana çıxır. Çünki klassik Türkmən ədəbiyyatında sevginin ucalığı obyektivlik baxımından yox, mənəvi keyfiyyəti və təbiəti ilə təyin edilib.

Əndəlibin aşıq-məşuq mövzulu qəzəllərindən başqa daha iki qəzəli vardır. Bunlardan biri “Boldı Andelip” qəzəlidir. Burada bir yandan qürbət və qürbətdə olmağın verdiyi iztirabı əks etdirərəkən, digər tərəfdən nəfs mühasibəsi edir.

“Tap açdı” adlı qəzəlinde isə baharın gəlişini və təbiətin gözəlliyini ədəbi bir üslubda göz önünə sərir.

Yalnız qəzəlləri deyil, ümumilikdə lirikasını tədqiq edərkən bu qənaətə gəlirik ki, türk və ərəb-fars şeiriyyətində təxmis yazmaqda Əndəliblə müqayisə olunacaq şairlər olduqca azdır. Təxmis xüsusi bir şeir yarışmasıdır ki, bu da şairin kamillik zirvəsinə vardığının rəmzi olaraq qəbul edilir. Hər şairə də təxmis yazılmır. Böyük söz ustalarının qəzəlləri təxmis yazılmağına layiq görülür. A.Meredov haqlı olaraq bu barədə demişdir: “Təxmis yazan şair, özündən güclü yazıçıya müraciət edər və onun ən mükəmməl və seçmə qəzəlinə təxmis yazar” (Meredov, 1970: 45). Onun təxmis yazdığı şairlərdən Nəvaiyə sevgi və hörmətinin hüdudsuz olduğunu görməmək mümkün deyil. Hüseyn Bayqaranın tədqiqatına əsasən deyə bilərik ki, təxmislərindən 17-si, müsəmməllərindən isə 1-i Soltan Hüseyn Bayqaranın qəzəllərinə əsasən yazılmışdır (http://www.kardeskalemler.com/haziran2011/kitap_gordum_andelipten.htm).

Beləliklə, Əndəlibin qəzəllərindəki mənəvi dəyərlər vüsala qovuşmanın, məqsədə çatmanın əlamətləridir. Şairin qəzəllərində bahar sevginin, qış ayrılığın, gülüzarlıq isə eşqin bədii məkanı mövqeyində təsvir edilib. Xəlil, Xıdır kimi kəramət sahibi olan zatların adının zikr edib “dəbistani çəmən” yəni, “çəmənərdəki məktəb” anlayış tərzini işlədən şairin bülbüllə gül arasındakı münasibətlərində bədəni arzuların azgınlıq etməsini yox, eşqə tutulan ürəyin coşqusunu təsvir etdiyini görürük. Bülbülü ova çıxan bir quş kimi yox, gözəllik bağçasının şeydası, eşq tutqunu olaraq görürük. Əndəlibin qəzəllərində məşuqun gözəlliyini mənəvi istiqamətdə təsvif edən bir şair olduğunun şahidi oluruq.

Məşuqun camalına heyrətlər içində baxan Çin rəssamı fani dünyanın xəstəlik və qısqançlıq alovunda yanır. Beləcə, Əndəlib lirikasında insan gözəlliyi ilahi surətlərlə əlaqə və rabitə yoluna qoyulur. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən deyə bilərik ki, Əndəlib gülün aşıqı, gül isə məşuqa məxsus bütün gözəlliklərin simvoludur. Deməli Əndəlib gözəlliyə, mənəvi insan gözəlliyinə aşıq olan şairdir.

Nəticə

Beləliklə, görmüş olduq ki, Əndəlibin qəzəllərindəki mənəvi dəyərlər vüsala qovuşmanın, məqsədə çatmanın əlamətləridir. Nurməhəmməd Əndəlib istər şəkil, istərsə də mövzu baxımından qəzəl növünün xüsusiyyətlərini tamamilən əks etdirən usta bir qəzəl şairi olaraq qəbul edilməkdədir. Yalnız qəzəllərində yox, ümumilikdə lirikasının digər sahələrini tədqiq edərkən də bu qənaətə gəlirik ki, türk, ərəb və fars şeiriyyətində təxmis yazmaqda Əndəliblə müqayisə olunacaq şairlər olduqca azdır. Çünki hər şairə də təxmis yazılmır. Təxmis ədəbiyyatın xüsusi bir şeir yarışmasıdır ki, bu da şairin kamillik zirvəsinə vardığının rəmzi, isbatı olaraq qəbul edilir.

Ədəbiyyat

AYAN, G. (2007). “Nur Muhammed Andelip ve Yusuf Kıssası”. *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumu. 21-23 Mayıs, Bildirileri Kitabı*, Almatı.

ƏSKƏR, R (2011 a). *Əndəlib N. Şeirlər, poemalar, dastanlar*. Bakı: MBM, 2011, 292 s.

ƏSKƏR, R (2011 b). *Türkmən xalqları ədəbiyyatı oçerkləri – I*. Bakı: MBM, 2011, 320 səh

ƏSKƏR, R (2011 c). *Türkmən müəmmaları, deyişmələri və vücudnamələri*. Bakı: MBM, 128 səh

ƏSKƏR, R (2011 ç). *Türkmən şeir antologiyası (XVII-XIX əsrlər)*, Bakı: MBM, 2011, 400 s

İPEKTEN, H. (1999). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

İSEN, M. (1994). “Aruzun Anadolu'daki Gelişme Çizgisi”. *TDAY-Belleten*, Ankara, s. 119-125.

MEREDOV, A. (1970). *Görkəzilən iş*. Aşgabad.

OSMANLI, İ. (2011 a). *Əndəlib N. Seçilmiş əsərləri. Lirik şeirlər. Poemalar*. 2 cildə. I cild. Azərbaycan türkcəsinə çevirən və nəşrə hazırlayan İsmixan Osmanlı. Bakı: Mütərcim, 296 s.

OSMANLI, İ. (2011 b). *Əndəlib N. Seçilmiş əsərləri. Yusif və Züleyxa, Leyli və Məcnun*. 2 cildə. II cild. Azərbaycan türkcəsinə çevirən və nəşrə hazırlayan İsmixan Osmanlı. Bakı: Mütərcim, 2011, 348 s

SELÇUK, E. (2007). *Hasmi Divanı (İnceleme-Metin)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya.

SELÇUK, E. (2010). “XVIII. Asır Türkmen Şairi Nurmhammet Andelip'in Şiirlerinde Aruz”. *Türkmen İlmî Galkınış ve Halkara Gatnaşıklar Yolunda*, Aşgabad: Türkmenistanın İlimlar Akademiyasının İlim Neşiryatı-Halkara Türkmen-Türk Üniversitesi, s. 485-497.

SELÇUK, E. (2011). “Andelip'in Gazelleri Üzerine Bir İnceleme”. *Türkmen İlmî Galkınış ve Halkara Gatnaşıklar Yolunda İlmî Makaleler Yığındısı*, Sayı: 6, Türkmenistan İlimlar Akademiyasının İlim Neşiryatı, Halkara Türkmen-Türk Üniversitesi. s.1-17

SƏFƏRLİ, A. (2018). “Türkmən ədəbiyyatı nümayəndəsi Nurməhəmməd Əndəlibin lirika yaradıcılığı”. *Ankara 3rd International Conference of science*. Ankara / Turkey. 31st of July. №1, 30-34 səh.

http://www.kardeskalemler.com/haziran2011/kitap_gordum_andelipten.htm